

АЛЕАТОРНІ ДОГОВОРИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Павлюк Н.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6108-9713
e-mail: nata_roman@ukr.net*

Павлюк Н.М. Алеаторні договори у цивільному праві України.

У статті на основі аналізу цивілістичної літератури розглянуті різні авторські позиції щодо поняття, правової природи та кваліфікуючих ознак алеаторних договорів у цивільному праві України. Визначено, що ризиковий характер алеаторних договорів зумовлений наявністю в зазначених договорах так званих аномальних умов досягнення юридичного результату або підстави ризикового зобов'язання, обумовленого дією випадку. З'ясовано, що алеаторним договором, як різновидом ризикового договору, визнається угода, у якій зустрічне надання виявляється у можливості придбання майнового блага залежно від обставини, не підвладної волі сторін. Усі авторські позиції загалом відбивають основну ознаку таких договорів – їх залежність від виникнення чи припинення прав і обов'язків сторін, пов'язаної з настанням події, наявності чи відсутності якої невідома. Алеаторний ризик є різновидом ризику в цивільному праві і тому на алеаторний ризик поширюються загальні характеристики ризику.

Дослідження алеаторних договорів дозволяє на основі властивих тільки їм якостей виділити їх в окремий самостійний різновид в системі цивільно-правових договорів. На відміну від комутативних договорів, що передбачають певні, заздалегідь відомі дії, де вигода, яку отримують контрагенти, є точним еквівалентом іншої речі, яку кожен з них надає зі свого боку чи зобов'язується надати іншому, зміст алеаторних договорів складають невідомі, невизначені події, а тому на стадії їх укладання кожна зі сторін не може покладати надії на певний еквівалент, оскільки обсяг зобов'язань контрагента визначається тільки в момент настання обумовленої договором умови. Алеаторні договори обумовлені наявністю ризику при їх укладанні, причому ризик тут не просто присутній тією чи іншою мірою, а набуває визначального змісту в договорі, характеризує його. Отже, дослідження алеаторних договорів дозволяє на основі властивих тільки їм якостей виділити їх в окремий самостійний різновид в системі цивільно-правових договорів. Договір обґрунтовано вважають однією з найбільш давніх правових конструкцій в цивільному праві.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, алеаторні договори, ризик, ризикові договори, страхові договори, договір довічного утримання, випадок.

Pavliuk N.M. Aleatoric contracts in the civil law of Ukraine.

The article, based on the analysis of civil literature, considers various author's positions on the concept, legal nature and qualifying features of aleatory contracts in the civil law of Ukraine. It is determined that the risky nature of aleatory contracts is due to the presence in the specified contracts of the so-called anomalous conditions for achieving a legal result or the basis for a risky obligation caused by the action of a case. It is found that an aleatory contract, as a type of a risk contract, is an agreement in which the counter-grant is manifested in the possibility of acquiring a property benefit depending on a circumstance that is not subject to the will of the parties. All author's positions generally reflect the main feature of such contracts – their dependence on the emergence or termination of the rights and obligations of the parties, associated with the occurrence of an event, the presence or absence of which is unknown. Aleatory risk is a type of risk in civil law and therefore the general characteristics of risk apply to aleatory risk.

The study of aleatory contracts allows us to distinguish them into a separate independent variety in the system of civil law contracts on the basis of their inherent qualities. Unlike commutative contracts, which provide for certain, previously known actions, where the benefit received by the counterparties is the exact equivalent of another thing that each of them provides on his part or undertakes to provide to the other, the content of aleatory contracts consists of unknown, uncertain events, and therefore at the stage of their conclusion, each of the parties cannot rely on a certain equivalent, since the scope of the counterparty's obligations is determined only at the moment of the occurrence of the condition stipulated by the contract. Aleatory contracts are conditioned by the presence of risk when concluding them, and the risk here is not simply present to one degree or another, but acquires a determining content in the contract, characterizes it. Thus, the study of aleatory contracts allows us to distinguish them into a separate, independent variety in the system of civil law contracts, based on their authoritative qualities alone. The contract is rightly considered one of the oldest legal constructs in civil law.

Key words: civil law contract, aleatory contracts, risk, risk contracts, insurance contracts, life support contract, case.

Актуальність теми. Договір обґрунтовано вважають однією з найбільш давніх правових конструкцій в цивільному праві [3, с. 59].

Формування у вітчизняному цивільному обороті традицій здійснення принципу свободи договору сприяє активному застосуванню нетипових правочинів, серед яких важливу роль відіграють алеаторні (ризикові) договори, специфіка яких обумовлена певними особливостями щодо підстав виникнення, предмета правового регулювання, суб'єктного складу тощо [13, с. 283].

Алеаторні договори - це юридичні угоди, в яких виконання зобов'язань сторін залежить від випадкових подій, що не піддаються повному контролю сторін. Останнім часом спостерігається збільшення інтересу з боку учасників цивільного обороту до угод, іменованих у літературі алеаторними. Така увага проявляється через масове поширення гральних закладів та автоматів, популярності інституту страхування, зростання кількості біржових угод, що здійснюються особами, які здійснюють підприємницьку діяльність.

Постановка проблеми. Хоча перелік алеаторних договорів є достатньо великим, вітчизняне цивільне законодавство виявилось недостатньо гнучким, щоб прийняти у свою структуру норми про алеаторні угоди як єдиний системний блок. Категорія алеаторності немає й легальної дефініції у цивільному праві.

У доктрині ж алеаторність сприймається як принципово ризиковий характер угоди. Часто він пов'язаний з тим, що зобов'язання однієї зі сторін поставлено під умову, щодо якої невідомо, чи настане вона чи ні.

Алеаторність як характеристика договірних відносин була сформована з урахуванням аналізу негативних наслідків, що виникають під час укладання угод, що пов'язані з непередбачуваними подіями чи ризиками. Це відповідно викликало якісну зміну місця ризикових договорів у цивільному праві та науці, що говорить про те, що даний інститут потребує системного дослідження для формування усталеної практики і єдиного розуміння правової природи, місця, і специфіки алеаторних договорів [8, с. 1].

Категорія ризикових договорів відноситься до мало досліджених у системі цивільного права, щодо якої сформувалося невиправдано негативне, нігілістичне ставлення, як і до всякого роду нееквівалентних, іншого роду аномальних зобов'язальних конструкцій у цілому [12, с. 3].

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню алеаторних договорів присвячені наукові роботи таких вчених, як О.С. Адамова, О.А. Березовська, М.М. Великанова, І.В. Венедиктова, Ю.А. Гриник, С.В. Губарев, Т.Ф. Мадагаєва, Р.А. Майданик, І.С. Тімуш та ін.

Необхідність дослідження алеаторних угод зумовлена відсутністю однозначних теоретичних підходів у розумінні їхньої сутності та, як наслідок, належної правової регламентації.

Метою статті є аналіз категорії алеаторних договорів в сучасному цивільному праві України, визначення їх правової природи та сутності.

Виклад основного матеріалу. Стаття 626 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) визначає договір як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [14].

Система цивільно-правових договорів як єдина система зі складними взаємозв'язками її елементів характеризується як внутрішньою єдністю, так і диференціацією договірних відносин,

що зумовлена особливостями конкретних майнових відносин, опосередкованих договорами [9 с. 639].

Наука цивільного права оперує безліччю підходів до класифікації договірних конструкцій, що слугують для їх поділу на певні однорідні типи (групи), використовуючи при цьому якийсь загальноючий критерій [3, с. 61]. Одним із таких критеріїв класифікації є умова оплатності або безоплатності договірної зобов'язання. Протягом досить довгого часу дана класифікація була завершеною і вітчизняні науковці не пропонували її розширити. Однак у деяких зарубіжних країнах було запропоновано такий тип договорів, як оплатні, поділити на ще дрібніші види – мінові (комутативні) та ризикові (алеаторні) [3, с. 62].

Алеаторним договором, як різновидом ризикового договору, визнається угода, у якій зустрічне надання виявляється у можливості придбання майнового блага залежно від обставини, не підвладної волі сторін.

Використання терміну «алеаторність» у науці зобов'язального права зумовлює подальше дослідження його в етимологічному розрізі. Це поняття походить від латинського «alea» – ризик, випадок. Звідси ж «aleatorium» – гральний будинок [7].

Вчені мають різні погляди на категорію алеаторних договорів, а тому надають різні дефініції цього поняття.

І. Тімуш сформульовано загальне визначення поняття ризикового (алеаторного) договору як орієнтованої на вдачу, збіг обставин, випадок тощо угоди, в якій загальний розмір чи можливість самого існування зустрічного надання на момент укладення невідомий, що поставлено в залежність від включеного до юридичних умов цього правочину випадкового юридичного факту (дія або подія) і може викликати негативний (програш, збитки, шкода), позитивний (виграш, вигода, прибуток) або нульовий економічний результат [12, с. 3].

С. Вавженчук визначає алеаторний договір як відплатний договір, за яким його правовий результат залежить від обставини, що не пов'язана з волею сторін такого договору. Тобто до настання відповідної обставини сторонам не відомо, хто з них отримає майнове задоволення від такого договору [4, с. 8].

Усі авторські позиції загалом відбивають основну ознаку таких договорів – їх залежність від виникнення чи припинення прав і обов'язків сторін, пов'язаної з настанням події, наявності чи відсутності якої невідома, тобто важливим є елемент невизначеності.

Отже, головною умовою «алеаторних правочинів», або «договорів про невірне і випадкове» є алеаторний ризик, як невід'ємна складова заснованих на ризику або алеаторних правочинів [6, с. 74].

Як зауважує О. Адамова, традиційне визнання алеаторних договорів як ризикових договорів зумовило побудову дослідницької думки навколо категорії ризику [1, с. 36].

Досліджуючи розподіл договірних ризиків у цивільному праві, авторами монографічного дослідження «Оновлення договірної регуляції приватноправових відносин в Україні» наводиться визначення поняття «договірний ризик», під яким розуміється заснована на договорі ймовірність виникнення в однієї із сторін збитків та (або) інших негативних майнових наслідків, що не можуть бути попереджені при виявленні того ступеня турботливості й обачності, який вимагається від обох сторін характером договору та умовами обороту. На підставі цього визначення авторами робиться висновок, що договірному ризику притаманні такі ознаки: 1) покладання несприятливих наслідків на конкретну особу здійснюється на підставі договору (ознака зв'язку з договором); 2) щодо несприятливих наслідків невідомо, настануть вони чи ні (ймовірнісна ознака); 3) несприятливі наслідки мають майновий характер (майнова ознака); 4) настання несприятливих наслідків не могло бути попереджено при прояві тієї міри турботливості й обачності, яка вимагається від обох сторін за характером договору та умовами обороту (ознака відсутності провини) [11, с. 25-26].

Термін «ризикові правочини» містить сукупність чотирьох видів ризиків: 1) страхового ризику (страхова премія виплачується після настання страхового випадку, тобто ймовірної невизначеної події або невідвотної події з невизначеним моментом її виникнення); 2) алеаторного ігрового ризику (право на виграш зумовлене задоволенням егоїстичних почуттів – азарту тощо, і настанням штучно відтвореної випадкової ситуації за умов азарту); кожен із цих ризиків входить до юридичного змісту (структури) відповідного ризикового зобов'язання; 3) алеаторного спекулятивного ризику (право на виграш зумовлене спекулятивними мотивами за рахунок гри на зміні

курсів фінансових активів (акцій тощо) і настанням об'єктивно наявної випадкової ситуації внаслідок коливання ринкових цін (біржових і позабіржових) на то вар); 4) алеаторного неігрового ризику (вчинення рентних платежів протягом життя отримувача ренти; виникнення запланованого науково-технічного результату залежить від випадку – творчої вдачі (шансу) вченого) [5, с. 54].

Алеаторний ризик є різновидом ризику в цивільному праві і тому на алеаторний ризик поширюються загальні характеристики ризику. У зв'язку з цим алеаторний ризик являє собою ймовірність настання певної події, яка частіше всього піддається економічній оцінці. Алеаторний ризик пов'язаний з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, а також з допущенням невігідних наслідків, з результатами правомірних, або об'єктивно випадкових дій і подій. У доктрині саме ці характеристики відносять до ризику в цілому [6, с. 74-75].

І. Тімуш визначає правову природу ризикових (алеаторних) договорів як правочинів із зниженим ступенем вірогідності очікуваного зустрічного виконання зобов'язання, в яких розмір чи саме існування зустрічного надання поставлено в залежність від настання юридичного ризику - випадкової обставини, включеної до умов зазначених договорів, що спричиняється незбалансованістю прав і обов'язків зі ступенем їх правового захисту, іншими нетиповими умовами виконання зазначених зобов'язань [12, с. 3].

Так, Є. Мічурін, вважаючи, що до алеаторних (ризикових) угод відносять такі, на момент вчинення яких невідомо, чи буде вартість надання однієї сторони більшою або меншою того блага, яке передається іншою стороною, наводить для прикладу договір довічного утримання, в якому на момент його укладання ще невідомо, скільки часу після укладання договору буде живим відчужувач. У випадку, якщо відчужувач проживе після укладання договору більше або менше строку, протягом якого набувач має надати послуг загальною сумою, еквівалентною відчужуваному майну відчужувача (квартира тощо), то в програвші буде набувач (сума наданих ним послуг буде більшою за вартість квартири) або відчужувач (сума наданих йому послуг буде меншою за вартість квартири) [10, с. 16]. Отже, підсумовує автор, ризиковість алеаторного договору полягає в тому, що на момент вчинення такої угоди невідомо, що буде більшою - сума первинного надання (наприклад, квартири) чи зустрічного виконання зобов'язання (послуги з утримання тощо) [10, с. 16].

А. Амеліна, розглядаючи договір страхування, відносить його до алеаторних (ризикових) договорів. Авторка також вважає, що специфіка алеаторних договорів полягає в тому, що залежно від настання чи ненастання встановленої обставини виграє одна сторона, а програє інша [2]. Елемент ризику, який бере на себе кожна зі сторін у ризиковому договорі, полягає у вірогідності того, що чи один, чи другий контрагент фактично отримає зустрічне задоволення меншого обсягу, ніж ним самим надано. Так, страховик не знає, чи буде він платити за договором чи ні, не знає також ні суми, ні часу платежу. В такому стані він перебуває як при страхуванні майна до тих пір, поки не настала передбачена договором подія (повінь, пожар), так і при особистому страхуванні до моменту смерті застрахованої особи чи досягнення нею певного віку. Тому, якщо подія, передбачена договором, уже настала чи стала неможливою ще до укладення договору, страховик відповідальності не несе (будинок згорів, застрахована особа померла до укладення договору страхування). Ризик несе і страхувальник, який, сплачуючи страховий платіж, не впевнений чи отримає він або вигодонабувач страхову виплату [2].

В спеціальній літературі зазначається, що ризиковий договір передбачає виникнення в одній або обох сторін стохастично обумовленого обов'язку, що не тягне за собою в подальшому реального виконання [11, с. 36-37]. Хоча, на думку А.Б. Гриняка, О.О. Кота та М.Д. Пленюк, «однієї цієї обставини – залежності виконання зобов'язання від випадку – недостатньо для визнання договору алеаторним, оскільки будь-який договір містить певний розподіл ризиків. Алеаторність договору має місце тоді, коли цей розподіл поширюється на договірну рівновагу як таку. Тобто не тільки обсяг зобов'язань однієї чи обох сторін, а й економічний результат для кожної з них, який полягає в прийнятті зустрічного і наданні нею самою виконання, залежить у цьому випадку виключно від майбутньої випадкової обставини. Іншими словами, в самому договорі міститься умова, яка унеможливує точне визначення на момент укладення такого договору вигоди і збитків. А тому, укладаючи алеаторні договори, сторони певною мірою діють на удачу» [11, с. 36-37].

Висновки. Отже, дослідження алеаторних договорів дозволяє на основі властивих тільки їм якостей виділити їх в окремий самостійний різновид в системі цивільно-правових договорів. На відміну від комутативних договорів, що передбачають певні, заздалегідь відомі дії, де вигода, яку

отримують контрагенти, є точним еквівалентом іншої речі, яку кожен з них надає зі свого боку чи зобов'язується надати іншому, зміст алеаторних договорів складають невідомі, невизначені події, а тому на стадії їх укладання кожна зі сторін не може покладати надії на певний еквівалент, оскільки обсяг зобов'язань контрагента визначається тільки в момент настання обумовленої договором умови. Алеаторні договори обумовлені наявністю ризику при їх укладанні, причому ризик тут не просто присутній тією чи іншою мірою, а набуває визначального змісту в договорі, характеризує його.

В наш час алеаторні (ризикові) договори визнаються як правовою доктриною так і судовою практикою, проте як особливий вид цивільно-правових договорів залишається малодослідженим й практично не виступає як самостійний предмет наукового аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адамова О.С. До визначення цивільно-правової природи алеаторних договорів. *Актуальні проблеми захисту права власності: матер. кругл. столу* (м. Одеса, 17 червня 2016 р.). 2016. С. 35–37.
2. Амеліна А.С. Поняття та ознаки страхового договору. *Правова просвіта*. 2017. № 12. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СТРАХОВОГО ДОГОВОРУ.
3. Андреева О.В. Ризик у договірних зобов'язаннях: дис. канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ. 2015. 193 с.
4. Вавженчук С. До питання класифікації договорів на односторонні та взаємні, відплатні й безвідплатні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 5–9.
5. Великанова М.М. Ризик в алеаторних та мінових договорах. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 1. С. 52–56.
6. Волосенко І.В. Ризик у цивільному праві (поняття, природа, види): дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 204 с.
7. Гриник Ю.А. До питання алеаторності у зобов'язальному праві. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» (20-21 травня 2015 р. м. Київ) / Укладачі: І.П. Голосніченко, Т.О. Чепульченко, В.Ю. Пряміцин. 240 с.
8. Губарєв С.В. Алеаторні договори на сучасному етапі в цивільному праві. Юридична наука і практика: виклики часу: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. Т II, м. Київ: Національний авіаційний університет. 2015. С. 1–7.
9. Луць В.В. Поняття, значення та функції договору в цивільному праві. Цивільне право України. Підручник у 2-х книгах / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. Київ: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 689 с.
10. Мічурін Є.О. Правочини з житлом: Книга перша. (Серія «Юридичний радник»). Харків: Страйд, 2003. С. 16.
11. Оновлення договірної регуляції приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А.Б. Гриняка, О.О. Кота, М.Д. Пленюк. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
12. Тімуш І.С. Цивільно-правове регулювання ризикових (алеаторних) договорів: автореф. дис.канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 2004. 20 с.
13. Тімуш І.С. Поняття та правова природа ризикових договорів у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. 2013. № 21. С. 282–285. С. 283.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.